VOOR DE DEMOCRATIE

PERIKLES

VOOR DE DEMOCRATIE

MET EEN ESSAY VAN BAS HEIJNE

2025 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2007 Nederlandse vertaling 'Perikles volgens Plutarchus' H.W.A. van Rooijen-Dijkman
© 2013 Nederlandse vertaling 'Perikles' grafrede' Wolther Kassies
© 2025 essay Bas Heijne
Omslagontwerp CMRB
Foto auteur Tim Coppens
Zetwerk Mat-Zet bv, Weesp
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 6062 3

Exiled Thucydides knew
All that a speech can say
About Democracy,
And what dictators do,
The elderly rubbish they talk
To an apathetic grave;
Analysed all in his book,
The enlightenment driven away,
The habit-forming pain,
Mismanagement and grief:
We must suffer them all again.

W.H. Auden, 'September 1, 1939'

BAS HEIJNE

VOOR DE DEMOCRATIE

BIJ PERIKLES' GRAFREDE

1

De democratie is een Griekse uitvinding – de politiek jammer genoeg ook. Vergeet het geïdealiseerde beeld van het Athene uit de schoolboekjes, een stralende gemeenschap op een zonovergoten agora waar burgers op redelijke toon met elkaar delibereren. Men vocht elkaar vaak genoeg de tent uit. Het Athene tijdens de vijfde eeuw voor Christus wás in veel opzichten verbluffend democratisch, maar de democratie was allesbehalve een roerloze vijver. En nooit sprak ze vanzelf. Altijd roerden zich wrokkige aristocraten, gewetenloze volksmenners, hatelijke komedieschrijvers, dictators in de dop. Altijd was er de sluipende angst dat een politicus te veel macht naar zich toe zou trekken. Of de angst dat het volk de democratische instituties zou slopen.

En vrijwel altijd ook was er dreiging van buitenaf; onbetrouwbare bondgenoten, opstandige koloniën, wraaklustige erfvijanden, zoals het autocratische Sparta, en agressieve mogendheden, zoals Perzië.

De Atheense democratie was, kortom, vaak genoeg een slangenkuil, een kruitvat, een kooigevecht. Juist daarin staat ze dicht bij ons.

2

De man die zijn naam aan de Griekse 'gouden eeuw' gaf, de Atheense staatsman Perikles, bevond zich vrijwel zijn hele leven in dat politieke spanningsveld. Hij was afkomstig uit een oud en voornaam geslacht, de Alkmaioniden, maar schaarde zich al vroeg aan de kant van het volk, wat hem het verwijt van populisme opleverde en veel conservatieve vijanden.

Niettemin was hij zo'n dertig jaar een leidende politieke figuur in Athene, van ongeveer 461 v.Chr. tot aan zijn dood tijdens de pestepidemie in 429 v.Chr. Dat de naam Perikles verbonden raakte met een 'gouden tijdperk' is grotendeels te danken aan zijn aanhoudende populariteit als politiek leider. Ieder jaar werd hij opnieuw gekozen als *strategos* (een van de tien bevelhebbers). Hij breidde de Atheense democratie uit, zorgde voor een financiële compensatie wanneer gewone burgers democratische verplichtingen op zich namen. Hij nam het initiatief tot grootse bouwprojecten als het Parthenon, de Propyleeën, het Erechtheion, het Odeion. Hij voltooide de zogenaamde Lange Muren, een verdedigingswerk dat Atheners bescherming bood op

de weg naar de haven van Piraeus. Ook gaf hij zijn persoonlijke vriend, de beeldhouwer Phidias, de opdracht tot het maken van het beeld van Athena Parthenos in het Parthenon, maar liefst 12 meter hoog, opgetrokken uit goud en ivoor.

Onder Perikles werd de hegemonie van Athene ten opzichte van haar bondgenoten versterkt. Zij hadden zich verenigd in de zogenaamde Delische Bond en het was Perikles die hun gezamenlijke schatkist van het eiland Delos overbracht naar Athene, waarmee behalve de oppermachtige Atheense vloot ook de prestigieuze bouwprojecten werden bekostigd – wat Perikles het verwijt van praalzucht en imperialisme bezorgde. Athene fungeerde zo'n beetje zoals de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van West-Europa, dominant, maar ook een waarborg voor veiligheid. Je moest betalen, je had weinig in te brengen, maar je kreeg er een redelijk zorgeloos bestaan voor terug.

Iemand die de Atheense politiek zo lang domineerde, was vanzelfsprekend omstreden. Tijdens Perikles' leven, maar ook in de eeuwen daarna, helemaal tot in onze tijd, is zijn reputatie en statuur onderwerp van discussie.

Zijn ontzagwekkende talent voor welsprekendheid is vaak genoeg weggezet als manipulatief. Zijn familie- en liefdesleven – vooral zijn buitenechtelijke verhouding met de intellectuele courtisane Aspasia – vormde een welhaast onuitputtelijke bron voor insinuaties en

schimpscheuten. En, dat was ernstiger, zijn democratische gezindheid is steeds opnieuw in twijfel getrokken – was hij niet gewoon een handige populist, een politicus die het volk telkens weer geraffineerd voor zijn karretje wist te spannen?

Anderen, zoals de filosoof Plato, vonden juist dat Perikles het volk te veel macht gaf. Onder zijn leiderschap werd volgens hen de aristocratische Atheense orde op fatale wijze uitgeleverd aan de luimen van de massa. In de dialoog *Gorgias* laat Plato Socrates zeggen: 'Ik hoor namelijk dat Perikles de Atheners lui, laf, praatziek en hebzuchtig heeft gemaakt door in te voeren dat je presentiegeld krijgt.' (vertaling Mario Molegraaf) Elders in dezelfde dialoog brengt Plato zijn grootste verwijt in stelling: als hoeder van het volk zou Perikles verzuimd hebben het Atheense volk op te voeden: 'Hij heeft ze wilder laten worden dan toen ze aan hem werden toevertrouwd. […] Als hij ze wilder maakte, maakte hij ze toch ook onrechtvaardiger en slechter?'

Maar Plato was geen democraat. Achter de veelgeprezen ogenschijnlijke vrijheid in de democratie, schrijft hij in *De Staat*, gaat fatale wanorde schuil. Zijn onvrede met de democratie echoot door tot in onze tijd: moeten we echt iedereen maar zeggenschap geven over alles? Ook mensen die zich alleen door hun opwelling van het moment laten leiden, die zich baseren op fake news, die te beroerd zijn zich ergens in te verdiepen, die uit zijn op wraak?

Die denktrant lees je regelmatig op de opiniepagina's terug: sommige mensen kun je maar beter niet laten meebeslissen, eigenlijk zou je burgers een examen moeten laten afleggen voor ze het stemhokje in mogen, zouden we niet veel beter af zijn met een bestuur van louter experts? De steeds terugkerende roep om een 'zakenkabinet', of een regering van 'subject matter experts', zoals het in een serieuze blauwdruk uit 2023 voor een Nederlandse regering werd omschreven, kun je zien als een wat platte vertaling van Plato's verlangen naar een filosoof-koning – maar dan eentje met louter doeners. Aan denkers is in Nederland nooit zo'n behoefte.

Wat beide gemeen hebben, is de afkeer van het democratisch gedoe, van de assertiviteit van schreeuwlelijken die geen idee hebben, van de lege gebaren van poseurs. Verleidelijk, wellicht – alleen niet erg democratisch. Plato was van de generatie ná Perikles, toen de Atheense democratie in verval raakte en zich in toenemende mate uitleverde aan volksmenners, egotrippers en hielenlikkers. De terdoodveroordeling van zijn leermeester Socrates in 399 v.Chr. wegens godslastering en het bederven van de jeugd was voor hem het beste bewijs dat je het oordeelsvermogen van de massa beter kon wantrouwen. Er viel eenvoudig weinig goeds van het volk te verwachten. En als het volk zich niet langer liet opvoeden, kon je het er maar beter onder houden.

3

Toch bleef de positie van Perikles tijdens zijn leven nagenoeg onaantastbaar. Toen aartsrivaal Sparta en haar militaire bondgenoten (verenigd in de Peloponnesische Liga) Athene in 431 v.Chr. de oorlog verklaarden, was Perikles nog altijd in functie. Hij haalde de Atheense burgers over geen concessies te doen en te vechten voor hun stad. In verschillende redevoeringen, zoals die tot ons zijn gekomen via Thucydides in *De Peloponnesische Oorlog*, trachtte hij zijn gehoor ervan te overtuigen dat er meer op het spel stond dan welvaart en lijfsbehoud. Hun stad, Athene, stond voor iets veel groters, iets waaraan eigenbelang ondergeschikt was. Athene was meer dan een stad of zelfs een gemeenschap, het was ook een idee. Een glanzend ideaal, dat het waard was om voor te vechten – en te sterven.

De Atheners vielen hem aanvankelijk bij.

In het begin van de oorlog (die zou duren tot 404 v.Chr.) volgde Perikles een defensieve strategie; de Atheners, die met hun formidabele vloot altijd veel sterker waren op zee dan op land, moesten zich van hem terugtrekken binnen de stadsmuren en het platte-

land van Attika aan de vijand laten. Het gemor dat dat veroorzaakte (niemand ziet graag welbewust toe hoe zijn landerijen worden geplunderd door vijandige troepen), groeide uit tot woede en paniek toen in de benarde stad de pest uitbrak. Al snel stapelden de lijken zich op in de straten. Het weefsel van de samenleving viel uiteen. Perikles werd in een vlaag van volkswoede van zijn taken ontheven en tot een gigantische boete veroordeeld.

Al even snel werd hij weer teruggeroepen. Men kon eenvoudig niemand bedenken bij wie het lot van Athene in betere handen was.

Zijn comeback was van korte duur. In 429 v.Chr., in het tweede jaar van de oorlog, kreeg de pest Perikles zelf te pakken. Volgens de voornaamste bron over zijn persoonlijke leven, de Grieks-Romeinse geschiedschrijver Plutarchus, van wie in deze uitgave fragmenten van zijn *Leven van Perikles* zijn opgenomen, stierf hij een tergend langzame dood, verscheurd door verdriet. Eerder al had hij zijn vrouw, zijn broer en zijn twee zonen, naast een aantal vrienden, aan dezelfde ziekte verloren.

Vooral de dood van zijn jongste zoon Paralos had hem aangegrepen. De jongen was zijn enig overgebleven wettelijk erfgenaam. Plutarchus beschrijft in zijn *Leven van Perikles* hoe de altijd zo stoïcijnse staatsman bij het leggen van een bloemenkrans op het lichaam van zijn zoon plotseling breekt. Hij schreeuwt het uit. Eindelijk laat hij zijn tranen stromen.

Naderhand smeekt hij de Atheners de wet tegen het erkennen van onwettige kinderen op te heffen, zodat zijn zoon die hij buitenechtelijk met Aspasia had gekregen alsnog als erfgenaam erkend kan worden – een wet die hij destijds zelf had geïnitieerd. Plutarchus: 'Het volk stemde in met zijn verzoek en verklaarde de zoon van Aspasia tot wettige zoon van Perikles.'